

شرح قصيدة الأشباه

اثر مُفَجَّع بَصْرِي، شاعر گمنام شیعه

سیدمرتضی حسینی*

چکیده

مفجّع بصری (د. ۳۲۷ق) ادیب، کاتب، نحوی و لغوی برجسته عصر عباسی، از شاعران گمنام عربی سراسر است که در شعر خود به مدح و منقبت اهل بیت^(ع) پرداخته است. از چکامه‌های مشهور او «قصيدة الأشباه» است که شاعر در آن با عنایت به حدیث نبوی «اشباه» و احادیث مشابه، و نیز با استناد به آیات قرآن و حوادث صدر اسلام، به ذکر فضایل و مناقب امام علی^(ع) و بیان وجوه شباهت ایشان با پیامبران الهی مبادرت کرده است. مفجّع، خود، این قصیده را شرح کرده است. مقاله حاضر کوششی است در معرفی این شاعر شیعی و شاهکار ادبی او (قصيدة الأشباه) و نیز معرفی نسخه خطی شرح این قصیده.

کلیدواژه‌ها: مفجّع بصری، قصيدة الأشباه، شرح قصيدة الأشباه، مناقب علی^(ع)

تاریخ دریافت: ۹۴/۴/۲ تاریخ پذیرش: ۹۴/۷/۵

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بیرجند / morteza_hosseini2004@yahoo.com

مقدمه

مفجّع بصری (د. ۳۲۷ ق) شاعر شیعی و از ادیبان سرآمد عصر عباسی در قرن چهارم هجری است، که جایگاه و میراث ادبی، تاریخی و مذهبی او، چنان‌که شاید و باید، تا کنون معرفی نشده است. منابع ادبی و تاریخی درباره مفجّع بصری بسیار خلاصه سخن به میان آورده‌اند. به نظر می‌رسد یکی از علل اصلی این کم توجهی به مفجّع، گرایش مذهبی او و ارادتش به اهل بیت^(ع) بوده است و سیاست‌های خصمانه حکومت عباسی در قبال دوستداران اهل بیت^(ع) منجر به کم‌رنگ شدن نام این ادیب و شاعر فرزانه در مصادر و منابع گردیده است؛ به‌ویژه که «در قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری، خصومت و ظلم عباسیان به خاندان علوی و دوستداران ایشان به اوج خود رسیده بود» (شوقی ضیف، ۲۰۰۴: ۲۶-۳۳). بدین جهت، تلاش شده که حتی الامکان پژوهشی جامع درباره اخبار و اشعار و آثار مفجّع انجام گیرد تا غبار از چهره این شاعر ملتزم به حبّ خاندان نبوت^(ع) در دوران خفقان حکومت عباسی زدوده شود.

از بارزترین نشانه‌های عشق این شاعر به امام علی^(ع)، قصیده الأشباه اوست که در آن فضایل حضرت ستوده و با استناد به حدیث نبوی معروف «اشباه یا تشبیه»، ایشان را شبیه پیامبران الهی^(ع) و جامع صفات آنان معرفی می‌کند. مفجّع در شرحی بر چکامه اشباه خود، به توضیح ابیات قصیده پرداخته؛ نسخه خطی این شرح، به خط نجفعلی امینی (پدر علامه امینی) جزو نسخه‌های عکسی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی است.

معرفی شاعر و جایگاه علمی - ادبی او

ابوعبدالله محمد بن احمد بن عبدالله، ادیب، شاعر، کاتب، نحوی و زبان‌شناس شیعی، ملقب به «مفجّع بصری» است. برخی (نجاشی، بی تا: ۳۷۴) سبب این لقب را ناله و زاری شاعر برای مصائب و مظلومیت ائمه اطهار^(ع) می‌دانند و برخی دیگر (قفطی، ۱۹۸۶:

۳/۳۱۲) بیت زیر را به طور خاص سبب ملقب شدنش به مفجّع بیان می‌کنند:

إِنْ كَانَ قَيْلَ لِي الْمَفْجَعُ بُرّاً فَلَعَمْرِي أَنَا الْمَفْجَعُ هَمّاً

اگر چه مرا از جهت لقب زشت دادن و عیبجویی، مفجّع می‌خوانند، به جانم سوگند که

من بخاطر حزن و اندوه [از ستمی که در حق خاندان نبی^(ص) روا می‌شود] مَفَجَّع (درد کشیده و زاری کننده) هستم.

«تقریباً اکثر منابعی که از مَفَجَّع بصری سخنی به میان آورده‌اند، به زندگی شاعر به صورت موجز و خلاصه پرداخته‌اند و سخنی از محل تولد، و ذکر از خانواده و اصل و نسب وی، و به طور کلی زندگانی پیش از مطرح شدن مَفَجَّع در محافل و مجامع علمی و ادبی، به میان نیاورده‌اند. شاید بتوان دلایل سیاسی و مذهبی را علت اصلی ... دانست» (غفّار، ۱۹۸۵: ۱۵ و ۱۶). اما از آن جا که کتاب‌های حسب حال و دیگر منابع تاریخی و ادبی، او را مَفَجَّع بصری معرفی می‌کنند، به احتمال قوی، شاعر در بصره متولد شده است.

منابع مختلف به امامی بودن او صراحت دارند؛ چنان که ذهبی او را این گونه معرفی می‌کند: «شاعری نوآور و بزرگ، و شیعه‌ای دلسوخته و آتشین طبع است» (ذهبی، ۱۹۸۷: ۲۳/۶۴۷). هر چند بهترین و بارزترین دلیل بر شیعی بودن مَفَجَّع، قصیده الأشباه اوست که شاعر در آن به موضوع امامت و ولایت علی^(ع) و جانشینی آن حضرت تأکید می‌ورزد.

مَفَجَّع از جایگاه علمی و ادبی رفیعی در عصر خود برخوردار بوده (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۵/۲۳۴۰) و پس از درگذشت ابن‌دُرَید (د. ۳۲۱ق) جانشین او در تألیف و املاء و تعلیم شعر و لغت بوده است (همان، ۵/۲۳۳۶). وی از نویسندگان سرآمد و پر تألیف قرن چهارم هجری است که کتاب‌های او عبارتند از: ۱- الترجمان فی معانی الشعر که مهم‌ترین اثر مَفَجَّع و شامل سیزده حدّ (فصل) است ۲- المنقذ فی الأیمان که آن را به «الملاحن» ابن‌دُرَید تشبیه کرده‌اند و حتی آن را بزرگ‌تر و نیکوتر و متقن‌تر از آن می‌دانند (یاقوت حموی ۱۹۹۳: ۵/۲۳۳۸) ۳- أشعار الجواری که به اتمام نرسیده است ۴- أشعار الحراب که ناتمام مانده است ۵- أشعار زید الخیل الطائی ۶- أخبار الأوائیل ۷- الذخائر ۸- سعادة العرب ۹- الشعر و معانیه ۱۰- عرائس المجالس ۱۱- کتاب الإعراب ۱۲- کتاب الهجاء ۱۳- کتاب اللغة ۱۴- شرح قصیده نَفْطَوِيَه فی غریب اللغة ۱۵- شرح قصیده الأشباه ۱۶- دیوان اشعار (نک: ابن‌ندیم، بی‌تا: ۹۱؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۵/۲۳۳۶ و ۲۳۳۸ و ۲۳۴۲). متأسفانه، از تمامی آثار مَفَجَّع، تنها رساله قصیده الأشباه و بخشی از الترجمان فی معانی الشعر و قطعه‌هایی از دیوان شاعر، در آثار و منابع قدیم، برجای مانده است. بخش بر جای مانده از الترجمان در کتابخانه ظاهریه دمشق به شماره ۳۳۲۳ موجود است. این

نسخه در سال ۴۱۰ قمری کتابت شده، و به کوشش عزالدین تنوخی در مجله مجمع اللغة العربية (۶۲/۴-۸۲) در سال ۱۳۸۴ هجری به چاپ رسیده است (حافظیان بابلی، ۲۰۰۶: ۱۷۶-۱۸۲ به نقل از فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهرية، قسم الأدب، ۳۰/۲ و ۳۱).

دیوان مَفجَع و اغراض شعری آن

دیوان مَفجَع همچون دیگر شاعران هم عصر او، در بردارنده اکثر فنون شعری مهم، مانند وصف، غزل، رثاء، مدح و هجا می باشد. این دیوان توسط انتشارات دار الزهراء بیروت در سال ۱۴۰۵ هجری به چاپ رسیده است.

قَفطی در وصف شاعری مَفجَع می گوید: «مَفجَع شاعری است زیاده گو» (قَفطی، ۱۹۸۶: ۳/۳۱۲) یاقوت حموی نیز درباره اشعار به جای مانده شاعر و خصوصیت آن گوید: «اما شعر او اندک و بسیار شیرین و لطیف می باشد، به طوری که نزدیک است از آن آب گوارا و زلال سرازیر گردد» (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۵/۲۳۳۸).

نکته جالب توجه این که شاعر از میان تمام موضوعات شعری، مدح خاندان نبوت^(ع) را بر سایر اغراض شعری ترجیح داده، و التزام به حبّ اهل بیت پیامبر^(ص) را بر مدح پادشاهان و امیران، هجای فردی و قبیله ای، غزل و دیگر قالبهای شعری ترجیح داده و به بیان درد و اندوه خود در مصائب اهل بیت^(ع) می پردازد و به همین سبب، با لقب مَفجَع و در زمره شاعران متعهد شناخته شده است. از میان مهم ترین اشعار او می توان قصیده الأشباه را نام برد که شاعر در آن به بیان افکار عقیدتی و سیاسی خود نیز پرداخته و آن در رساله مستقّلی تحت عنوان شرح قصیده الأشباه تفسیر کرده است.

حجم اشعار مَفجَع زیاد است، چنان که ابن ندیم شمار آن ها را بالغ بر ۴۰۰۰ بیت می داند (ابن ندیم، بی تا: ۱۹۳)، ولی فقط ۲۶۳ بیت به دست ما رسیده و از این مقدار، ۱۶۰ بیت آن به قصیده الأشباه اختصاص داشته و بقیه آن در موضوعات متنوعی مانند مدح، غزل، وصف، هجا و رثا است.

شرح قصیده الأشباه

نسخه خطی شرح قصیده الأشباه به تصویر شماره (۱۲۹۰)، به خط نجفعلی امینی تبریزی استنساخ گردیده و در مجموعه نسخه های عکسی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی

نگه داری می شود. مضمون نسخه، شرح مُفَجَّع است بر قصیده الأشباه یا قصیده ذات الأشباه خود ناظم. مُفَجَّع بصری در این قصیده یائیه که در بحر خفیف (فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن) و در ذکر فضایل و مناقب آن حضرت سروده شده، با استناد به حدیث نبوی تشبیه یا اشباه، به بیان شباهت‌های امام علی^(ع) به پیامبران^(ع)، و ذکر فضایل و مناقب آن حضرت پرداخته است.

حدیث اشباه با اختلاف در الفاظ، در اکثر منابع معتبر اهل سنت این چنین وارد شده است: «پیامبر مکرم اسلام^(ص) فرمودند: هر کس که می‌خواهد به دانش آدم، طاعت نوح، دوستی ابراهیم، هیبت موسی، سنت عیسی و تمامیت و کمال محمد بنگرد، به علی بن ابی طالب نگاه کند» (ابن عساکر، ۱۹۹۷: ۱۱۲/۷ و ۲۸۸/۴۲ و ۳۱۳) (جهت اطلاع بیشتر نک: میرحامد حسین، ۱۹۸۴: ج ۱۶).

یاقوت حموی که از مخالفان سرسخت علی^(ع) بوده (نک: ابن خلکان، ۱۹۷۷: ۱۲۷/۶) این حدیث را به نقل از تاریخ ابن بشران در کتاب خود نقل کرده و در سبب نامگذاری قصیده الأشباه چنین می‌گوید: «قصیده اشباه از سروده‌های مُفَجَّع بصری است که علت نامگذاری آن، قصد کردن خبری است که عبدالرزاق از معمر از زهری از سعید بن مسیب از ابو هریره روایت می‌کند که گفت: رسول خدا^(ص) در حالی که در محفل اصحابش حضور داشت فرمود: هر کس می‌خواهد دانش آدم، همت نوح، اخلاق ابراهیم، مناجات موسی، سنت عیسی و سیرت و بردباری محمد را بنگرد، به آن کس که وارد می‌شود نظر کند. اصحاب نگریستند که ناگاه علی بن ابی طالب وارد شد؛ پس مُفَجَّع این قضیه را در قصیده خود که دارای مناقب بسیار می‌باشد، ذکر کرده است» (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۲۳۴۲/۵).

علامه امینی در الغدیر به نقل از یاقوت حموی به این حدیث اشاره می‌کند و با ذکر ۱۵ منبع از منابع اهل سنت، به ذکر طرق مختلف و الفاظ گوناگون وارد شده از این حدیث می‌پردازد (نک: امینی، ۱۹۷۷: ۳۵۵/۳-۳۶۰). علاوه بر کتاب‌های ذکر شده در الغدیر، می‌توان کتاب‌های الاستدلال فخر رازی، المصنّف عبدالرزاق بن همام (استاد بخاری) و تفسیر القرآن العظیم ابن ابی حاتم رازی را نیز نام برد.

شایان ذکر است که ابن شهر آشوب ضمن ذکر تمام وجوه شباهت حضرت با سایر انبیاء^(ع) به طور مفصّل به این حدیث پرداخته است (نک: ابن شهر آشوب، ۱۹۵۶: ۳۷/۳-۵۶).

در میان علمای اهل سنت، تنها ابن‌روزبهان و ابن‌تیمیه (مثلاً نک: ابن‌تیمیه، ۱۹۸۶: ۵۱۰/۵-۵۱۱) در شمار مخالفان و منکران حدیث اشباه است و این حدیث را جعلی و ساختگی می‌پندارند. از این رو، سیدعلی حسینی میلانی در کتاب تفضیل الأئمة علی الأنبياء با ذکر آیات قرآنی و احادیث معتبر از منابع اهل سنت، به موضوع برتری امامان معصوم بر پیامبران^(ع) پرداخته و با بیان چهار وجه (مساوات میان حضرت محمد^(ص) و علی^(ع)، تشبیه امیرالمومنین علی^(ع) به پیامبران گذشته که برگرفته از همین حدیث اشباه می‌باشد، علی^(ع) محبوب‌ترین خلق نزد خداوند، و اقتدا کردن عیسی^(ع) به حضرت مهدی^(عج) در نماز) این آموزه مهم اعتقادی را اثبات می‌کند و انکار ابن‌روزبهان و ابن‌تیمیه را باطل می‌شمارد. سپس به تفصیل از سند و دلالت حدیث اشباه سخن می‌گوید (برای شرح بیشتر، نک: میلانی، ۲۰۰۰: ۸-۳۰).

تنها نسخه موجود از شرح قصیده الأشباه به خط احمد بن نجفعلی امینی می‌باشد که از روی نسخه‌ای عتیق کتابت نموده و آن را به شیخ محمد سماوی صاحب کتاب «الطلیعة فی شعراء الشیعة» هدیه کرده است. سماوی از روی آن، نسخه‌ای به خط خود نگاشته و نسخه‌ای هدایی امینی را به آقا بزرگ تهرانی صاحب الذریعة اهدا کرده است. این نسخه جزو نسخ کتابخانه صاحب الذریعة در نجف اشرف نگه‌داری می‌شود، و تصویر (۱۲۹۰) موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی از روی آن گرفته شده است (نک: حافظیان بابلی، ۲۰۰۶: ۱۷۶-۱۷۹).

از اطلاعات یاد شده بر می‌آید که اولاً اصل نسخه قدیمی ظاهراً از بین رفته است، زیرا تأکید شده که تنها نسخه موجود به خط پدر علامه امینی از روی نسخه‌ای عتیق نگاشته شده است. ثانیاً نسخه دیگری از قصیده و شرح آن، به خط محمد سماوی کتابت شده است. ثالثاً محمد سماوی، نسخه پدر علامه امینی را به آقا بزرگ تهرانی هدیه داده است که در کتابخانه او در نجف اشرف نگهداری می‌شود. تصویری که در اختیار این نگارنده است از روی نسخه پدر علامه امینی گرفته شده است.

آقا بزرگ تهرانی در ابتدای این نسخه خطی می‌نویسد: «بسمه تعالی شأنه، لایخفی انّ الشارح هو الناظم المفجّع - طاب ثراه - حررها الاحقر محمد محسن المدعو باقا بزرگ الطهرانی» (مفجع بصری، نسخه خطی، بار). به نام آن‌که دارنده شأن بالاست، آشکار

است که شارح قصیده، همان سراینده قصیده، مُفَجَّع - خداوند او را در قبر آرامش بخشید - است، که آن را حقیرترین، محمد محسن معروف به آقا بزرگ تهرانی نگاشته. او همچنین در کتاب الذریعه، قصیده الأشباه را این گونه معرفی می‌کند: «قصیده الأشباه، قصیده ذات الأشباه، از مُفَجَّع در ۱۶۰ بیت می‌باشد. در این قصیده، امیر مؤمنان علی^(ع) به سایر پیامبران اولوالعزم^(ع) تشبیه شده، هم چنان که پیامبر^(ص) به ایشان تشبیه گردیده است، در حالی که به احادیثی به عنوان شرح قصیده استشهاد ورزیده، و قصیده با شرح ذکر شده از مُفَجَّع محمد بن احمد بن عبدالله بصری صاحب کتاب الترجمان متوفی شنبه ۱۰ شعبان سال ۳۲۷ هجری می‌باشد، چنان که یاقوت حموی در معجم الأدباء، تاریخ وفات شاعر را بیان و احادیث را از مشایخ بسیار با ذکر سندهای آن روایت کرده است... احمد بن نجفعلی امینی تبریزی پدر میرزا عبدالحسین آن را استنساخ نموده و برای خود و میرزا ابراهیم بن موسی تبریزی حاشیه‌هایی نوشته است و آن را به شیخ محمد سماوی از تبریز به نجف هدیه کرده و سماوی نیز آن را به ما هدیه داده و با خط خود بر آن نگاشته است» (آقا بزرگ تهرانی، بی تا: ۱۰۸/۱۷-۱۰۹).

تعداد ابیات قصیده در الذریعه و الغدیر ۱۶۰ بیت بیان شده (همان، ۱۰۸/۱۷؛ امینی، ۱۹۷۷: ۳/۳۵۴)، اما در نسخه خطی، فقط تعداد ۱۱۹ بیت ذکر گردیده است (مُفَجَّع بصری، نسخه خطی، ب ۲۶ر).

علامه امینی پس از ذکر ۳۰ بیت از این قصیده، می‌گوید: «این قصیده از اشعار درخشان و باارزشی است که به صورت پراکنده در کتاب‌ها وجود دارد. ما به قصیده، به صورت مشروح و با ذکر احادیث در بردارنده فضایل امیر المومنین^(ع) که در یک یا دو بیت یا بیشتر، به نظم کشیده شده و بالغ بر ۱۶۰ بیت می‌باشد، دست یافتیم. جز اینکه ابیاتی جعلی و ساختگی در قصیده دیده می‌شود که با مذهب و اعتقاد مُفَجَّع منافات دارد؛ ابیاتی که درباره سید مکه، ابوطالب^(ع)، پدر سرورمان امیرالمومنین^(ع) و نیز درباره پدر ابراهیم خلیل الله^(ع) سروده شده، در حالی که حتی یکی از شیعیان معتقد به آن نمی‌باشد، چه رسد به مُفَجَّع که از رجال و دانشمندان و شاعران با بصیرت شیعه است! گمان می‌کنم که این شرح بر قصیده، نیز از خود او باشد و کلام شیخ طائفه طوسی در کتاب فهرست و مرزبانی در المؤلف و المختلف و حموی در معجم الأدباء، به هنگام نام بردن اسامی کتابهای

مفجّع (و کتاب قصیدته فی أهل البيت)، به این شرح اشاره دارد. و این قصیده، الاشباه نامیده می‌شود» (امینی، ۱۹۷۷: ۳/۳۵۴ و ۳۵۵). علامه امینی سپس به تخریج حدیث اشباه از منابع اهل سنت می‌پردازد و شرح حالی از شاعر ذکر می‌کند (نک: همان، ۳/۳۵۵-۳۶۶). منابع دیگر نیز تعدادی از ابیات قصیده الاشباه را ذکر کرده‌اند (نک: ابن شهر آشوب، ۱۹۵۶: ۴۰۱/۱ و ۳۹/۲ و ۱۱۸ و ۱۴۴ و ۲۶۹ و ۳۸/۳ و ۳۹ و ۴۱-۴۹ و ۵۳ و ۵۵ و ۱۵۹؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۲۳۴۲/۵ و ۲۳۴۳).

نسخه خطی شرح قصیده الاشباه با این جملات آغاز می‌شود: «بِسْمَلَةِ؛ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبَصْرِيُّ -رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ أَرْضَاهُ:

أَيُّهَا اللَّائِمِيُّ لِحُبِّي عَلَيَا قُمْ ذَمِيمًا إِلَى الْجَحِيمِ خَرِيَا

رَوَى أَبُو نَعِيمٍ الْفَضْلُ بْنُ رَكِينٍ (كذا) عَنْ شَرِيكَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حَمْرَةَ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ خَيْرُ الْبَشَرِ، مَنْ شَكَ فِيهِ فَقَدْ كَفَرَ» (مفجّع بصری، نسخه خطی، ب ۲ر).

و با این بیت و جملات به پایان می‌رسد:

«فَعَلَيْهِ السَّلَامُ مَا غَنَّتِ الطَّيْبُ — رُو وَ نَاحَتْ عَلَيِ الْغُصُونِ بُكِيَا

تَمَّتِ الْقَصِيدَةُ وَ هِيَ مِائَةٌ وَ تِسْعَةٌ عَشَرَ بَيْتًا وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ وَ صَلَوَاتُهُ عَلَيِ رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى وَ آلِهِ وَ سَلَامُهُ وَ حَسْبُنَا [اللَّهُ] وَ نِعَمَ الْوَكِيلُ» (همان، ب ۲۶ر).

خصوصیات نسخه خطی شرح قصیده الاشباه: «خط: نستعلیق؛ کاتب: احمد بن نجفعلی امینی تبریزی؛ تاریخ کتابت: پنجشنبه ۷ جمادی الأولى ۱۳۵۴، از روی نسخه عتیق و مغلوط؛ کاتب در پایان نسخه آورده است: «يَقُولُ الْعَبْدُ الذَّلِيلُ الْحَقِيرُ الْفَقِيرُ أَحْمَدُ بْنُ نَجْفَقُلِيِّ الْأَمِينِيِّ التَّبْرِيْزِيِّ عَفِيَ عَنْهُمَا، كَتَبْتُ هَذِهِ النُّسخَةَ الشَّرِيفَةَ مِنْ نُسخَةِ عَتِيقَةٍ مَغْلُوْطَةٍ عَلَيِ خَطِّ لَا يَقْرَأُ بِيَدِي الْوَاظِرَةِ وَ يَمْنَايَ الدَّائِرَةِ عَلَيِ تَشْتَتِ الْبَالِ وَ ضِيقِ الْمَحَالِ وَ تَفْرِقِ الْحَالِ، هَدِيَّةً مِنِّي إِلَى حَضْرَةِ شَيْخِنَا الْأُسْتَاذِ الْعَلَامَةِ الْحُجَّةِ شَيْخِ الْمَشَايخِ وَأَقْضَى

۱. ظاهراً در نسخه، نام جد علامه امینی اشتباه ثبت شده است، زیرا نیای علامه امینی، مولی نجفعلی مشهور به «امین الشرع» (۱۲۵۷ - ۱۳۴۰ق) از فاضلان و متقیان تبریز بوده و نسبت این خاندان به امینی از همین لقب نیای آنان است.

القُصَاة السَّيِّخ مُحَمَّد السَّمَاوِي الْقَاصِي أَدَامَ اللَّهُ أَيَّامَ إِفَاضَاتِهِ وَفَرِغَتْ مِنْهَا فِي يَوْمِ الْخَمِيسِ السَّابِعِ مِنْ شَهْرِ جَمَادِي الْأُولَى مِنْ سَنَةِ ١٣٥٤»، در حاشیه تصحیح شده و حواشی توضیحی و لغوی از کاتب [احمد بن نجفعلی امینی] است؛ ۴۵ صفحه، ۱۹ سطر؛ نسخه اصل در کتابخانه علامه تهرانی، نجف اشرف» (حافظیان بابلی، ۲۰۰۶: ۱۸۱ و ۱۸۲).

انتحال برخی ابیات چکامه قصیده الأشباه

ابیاتی ساختگی با اغراض مذهبی و اعتقادی در قصیده الأشباه وارد شده و به مَفَجَّع بصری منسوب شده است. علامه امینی نیز به این مطلب اشاره می‌کند و با مشخص کردن چند بیت و بیان دلیل اجمالی، آن ابیات را جعلی می‌داند (نک: امینی، ۱۹۷۷: ۳/۳۵۴).

ابیات جعلی قصیده، که در نسخه خطی وارد شده، سه بیت زیر است:

وَجَفَّافِي رِضَا الْإِلَهِ أَبَاهُ وَاجْتَوَاهُ وَعَدَّهُ أَجْنِيَا
كَاعْتَزَلَ الْخَلِيلِ أَرْزَفِي الْـ لَّهُ وَهَجْرَانُهُ أَبَاهُ مَلِيَا
وَدَعَا قَوْمَهُ فَأَمَّنَ لُوطٌ أَقْرَبُ النَّاسِ مِنْهُ رَحْمًا وَرِيَا

(مفجع بصری، نسخه خطی، ب ۳ر)

علی^(ع) در راه رضای خداوند، به پدر خود [ابوطالب] ستم کرد و از او کناره گرفت و وی را بیگانه به حساب آورد. مانند کناره گرفتن حضرت ابراهیم^(ع) از پدرش آزر برای مدت طولانی. ابراهیم^(ع) مردمش را به دین خدا فرا خواند و تنها لوط^(ع) که نزدیک‌ترین مردم به او از لحاظ خویشاوندی بود ایمان آورد.

ابیات ذکر شده و شرح آن در نسخه خطی، هماهنگ با اعتقاد شاعر نیست، چرا که در آن بیان می‌شود، حضرت علی^(ع)، پدر بزرگوارش ابوطالب^(ع) را به سبب کفر او ترک گفته، چنان‌که حضرت ابراهیم^(ع) عموی خود آزر را به این دلیل ترک کرده است. ابیات جعلی فوق، کفر ابوطالب^(ع) و عدم ایمان وی را به پیامبری برادر زاده اش محمد^(ص) بیان می‌دارد که بنا به دلایل زیر کاملاً مردود است (نک: غفار، ۱۹۸۵: ۸۰-۹۴):

۱- عقل حکم می‌کند که مفجع بصری که از عاشقان و محبان اهل بیت^(ع) است، نمی‌تواند گوینده چنین سخنان باشد؛ چنان‌که علامه امینی بدان تصریح کرده و گفته است:

«مفجّع از معدود شیعیان امامیه است که او را به عقیده نیکو و سلامت مذهب و اندیشه درست ستوده‌اند» (امینی، ۱۹۷۷: ۳/۳۶۱).

۲- از حیث معنایی و بلاغی بر ابیات مذکور، ایراد وارد است. ابیات می‌گویند علی^(ع) به علت کفر پدرش ابوطالب^(ع) به وی ستم و جفا کرده است. چگونه علی^(ع) پدرش ابوطالب^(ع) را به علت کفر او ترک کند و در عین حال به او ستم نیز کرده باشد (تناقض در معنا دیده می‌شود). در بیت دوم علی^(ع) تشبیه به ابراهیم^(ع) و ابوطالب^(ع) تشبیه به «آزر» شده است، و این اشتباه دوم جاعل می‌باشد؛ چرا که وی آزر را پدر حضرت ابراهیم^(ع) معرفی می‌کند و حال آن‌که در اخبار، نام پدر ابراهیم^(ع) «تارخ» ذکر گردیده است (طبری، بی‌تا: ۱/۱۶۲). همچنین بهتر بود که به جای حضرت علی^(ع)، پیامبر اکرم^(ص) را ذکر می‌کرد تا دو طرف تشبیه هماهنگ تر باشد.

۳- دلیل دیگر در ردّ این ابیات، دلایل عقلی و نقلی و تواتر اخبار در بیان اثبات ایمان ابوطالب^(ع) و تألیفات بی‌شمار در این باره می‌باشد. برای اثبات ایمان ابوطالب^(ع) می‌توان به این موارد متقن اشاره کرد: الف) دیوان ابوطالب^(ع): کسی که به اشعار دیوان او نظری بیفکند، در تمامی ابیات، ایمان عمیق و اعتقاد راسخ ابوطالب^(ع) را به پیامبر^(ص) و رسالتش مشاهده می‌کند. ب) احادیث نبوی^(ص): احادیث بسیاری به نقل از پیامبر^(ص) به طرق مختلف روایت شده است که مؤید ایمان ابوطالب^(ع) است. ج) اخبار تاریخی بسیاری که بر حمایت ابوطالب از پیامبر^(ص) دلالت دارد. د) تألیفات مرتبط: برخی از دانشمندان متقدم شیعه و سنی، در ضمن کتابهای خود، درباره ایمان ابوطالب^(ع) بحث کرده و بر آن اقامه دلیل کرده‌اند. عده‌ای نیز کتاب‌های مستقلی در مورد ابوطالب و ایمان او تألیف نموده‌اند که در مجموع بالغ بر ۱۳۲ کتاب می‌باشد (نک: منتفکی، ۲۰۰۰: ۱۶۳-۱۸۳).

نتیجه‌گیری

مفجّع بصری شاعری است از شاعران برجسته شیعی و ملتزم به حبّ اهل بیت^(ع) که از جایگاه والا و ممتاز علمی و ادبی در عصر عباسی برخوردار بوده است؛ اما به دلیل حرکت او در جهت مخالف با جریانات سیاسی حاکم - که به شدت با اهل بیت^(ع) و پیروان ایشان در ستیز بوده - با وجود تمام امتیازات علمی و ادبی و شعری، در مقایسه با دیگر شاعران و

ادیبان هم عصر خود، مانند ابن رومی، بحتری، ابن معتز، جاحظ، ابن قتیبه، ابن درید و دیگران، مورد ظلم واقع گردیده، که در نتیجه آن، از اخبار و آثار با ارزش او، جز اندکی باقی نمانده است. در این میان، اثر ماندگار او شرح قصیده الأشباه است که بیانگر گوشه‌ای از توانایی و تسلط ادبی شاعر است. این قصیده همراه با شرح خود سراینده بر آن، به خط احمد بن نجفعلی از روی نسخه‌ای عتیق و فعلاً مفقود استنساخ شده است.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (بی تا). الذریعة إلى تصانیف الشيعة، بیروت: دار الأضواء.
- ابن تیمیّه، احمد بن عبدالحلیم (۱۹۸۶). منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشيعة القدریة، به کوشش محمد رشاد سالم، مؤسسه قرطبه.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۷۷). وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان، به کوشش احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۹۵۶). مناقب آل أبي طالب، به کوشش جمعی از علمای نجف، نجف: المطبعة الحیدریة.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۹۹۷). تاریخ مدینة دمشق، به کوشش علی شیری، بیروت: دار الفکر.
- ابن ندیم، محمد بن ابی یعقوب (بی تا). الفهرست، به کوشش رضا تجدد.
- امینی، عبدالحسین احمد (۱۹۷۷). الغدير فی الکتاب و السنّة و الأدب، بیروت: دار الکتاب العربی، چ ۴.
- حافظیان بابلی، ابوالفضل (۲۰۰۶). «نسخه‌های عکسی: شرح قصیده الأشباه للمفجّع البصری»، میراث شهاب، سال ۱۱، ش ۳ و ۴، پیاپی ۴۱ و ۴۲، ص ۱۷۶-۱۸۲.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۸۷). تاریخ الإسلام و وفيات المشاهیر و الأعلام، به کوشش عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الکتاب العربی.
- شوقی ضیف (۲۰۰۴). تاریخ الأدب العربی (العصر العباسی الأول)، قاهره: دار المعارف، چ ۱۶.
- طبری، محمد بن جریر (بی تا). تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ الطبری)، به کوشش جمعی از علما، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- غفّار، عبدالرسول (۱۹۸۵). شاعر العقیدة المفجّع البصری، بیروت: دار الزهراء.

- قفطى، على بن يوسف (١٩٨٦). إنباه الرواة على أنباه النحاة، به كوشش محمد ابوالفضل ابراهيم، قاهره: دار الفكر العربى و بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
- مفتح بصرى، ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله، (شرح قصيدة الأشباه)، كتابخانه آيت الله مرعشى قم، به خط احمد نجفعللى امينى، ١٣٥٤ق.
- منتفكى، عبدالله صالح (٢٠٠٠). «معجم ما أَلْف عن أبى طالب»، مجله تراثنا، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ش ٦٣ و ٦٤، ص ١٦٣-١٨٣.
- مير حامد حسين (١٩٨٤). عبققات الأنوار فى إمامة الأئمة الأطهار (حديث التشبيه/الأشباه)، ج ١٦، به كوشش غلام رضا مولانا بروجردى، قم.
- ميلانى، سيدعللى حسيني (٢٠٠٠م/١٤٢١ق). تفضيل الأئمة على الأنبياء، قم: مركز الأبحاث العقائديه، چاپ اول.
- نجاشى، احمد بن على (بى تا). الرجال (فهرست أسماء مصنفى الشيعة)، به كوشش سيد موسى شيرى زنجانى، قم: مؤسسة النشر الاسلامى التابعة لجماعة المدرسين.
- ياقوت حموى، شهاب الدين (١٩٩٣). معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب)، به كوشش احسان عباس، بيروت: دار الغرب الإسلامى.